

GEÇMİŐTEN GELECEĐE
HOCA AHMED YESEVÎ
Uluslararası Sempozyumu

2. cilt

YAYIN NU: 13

Tk. Nu: 978-605-9443-09-8

ISBN 978-605-9443-11-1

Baskı:

ŞenYıldız Yayıncılık Hediyeelik Eşya ve Tekstil San ve Tic.Ltd.Şti.
Gümüşsuyu caddesi. Dalgıç İş Merkezi No:3 Kat:1 Topkapı-İstanbul

Tel: 0212 483 47 91 • Faks: 0212 483 48 23

İstanbul-Aralık 2016

Mâtürîdî Öğretisinin Yesevî Sufiliğindeki Yansımaları

Sıddık KORKMAZ¹

1. GİRİŞ

İmam Mâtürîdî, Ehl-i Sünnet mezhebinin kurucu imamlarından olup Ebû Hanîfe geleneğine dayanmış ve onun fikirlerini daha sistemli hâle getirmiş iken Şeyh Ahmed Yesevî (486–561/1093–1166) Hanefî-Mâtürîdî ilim havzasında yetişmiş önemli bir sufi olarak, tarihte iz bırakmış bir kişilik olarak karşımızda durmaktadır. Mâtürîdî ve Yesevî'nin fikir dünyasını doğrudan kıyaslamak oldukça zordur. Bunun sebebi, her iki ismin hedef, metot ve sahalarının farklı oluşudur. Böyle olmakla birlikte Ahmed Yesevî ve Yesevîlik, kendisinden önce teşekkül etmiş ve birçok temel dinî problemi halletmiş olan mezhebi yapının üzerinde yükselmiştir. Mâtürîdî, dini akıl ve hayat ekseninde anlayan Ehl-i Rey mensubu bir mezhep kurucusu olarak bilinmektedir. Özellikle dinin inançla ilgili kısımlarını ne haricîler gibi zahiri/literal anlamda ne de Şîîler gibi batını/ezoterik çizgide yorumlamıştır. Bunların yerine, mensubu olduğu Hanefîlik geleneğini devam ettirerek Kur'an'ı ve Sahih Sünnet'i esas alan bir teoloji geliştirmiştir. Bu teolojide, yaratan ile yaratılan birbiri ile karıştırılmamakta, peygamber ile ümmeti arasındaki çizgi korunmakta, dinin anlaşılması, hayatın kurulması ve ahlakın korunmasında insan unsurunun eksenindeki yeri daima göz önünde bulundurulmaktadır.

Hanefî-Mâtürîdî geleneğin bir temsilcisi olarak Türkistan bölgesinde faaliyetlerini sürdürmüş olan Ahmed Yesevî ise imamdan devraldığı mirası koruyarak aynı çizginin devamı olan bir ahlak öğretisi geliştirmiş ve bu öğretiyi tasavvufi yapıya dönüştürmüştür. Yesevî'nin öğretilerinde İslam'ın temel ilkelerini sarsacak olan batını/melami unsurlara veya hayatın gerçeklerini

¹ Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, skorkmaztr@gmail.com

görmezden gelecek katı zahiri/haricî yorumlara rastlanmamaktadır. Dinin esaslarından ayrılmadığını ve şerî hükümlere bağlılığını sürekli dile getiren Yesevî, kaçırıldığı bir vakit namazına pişmanlık duymakta, günahlarına istiğfar eylemekte ve sürekli olarak Allah'ın rızasını ön planda tutmaktadır. Yeri geldiğinde halka zulmeden siyasetçileri tenkit etmekte ya da toplumdaki bozulmuşluğun yaygınlaşmasından şikayet etmektedir. Özellikle hikmetlerinde o huşu içinde Allah'a bağlanan bir kul, Hz. Peygamber'in sevgisiyle kalbi dolu bir ümmet ve ahiret yolculuğuna kendisini hazırlayan bir mümin durumundadır.

Samimi bir dindar ve ufku geniş bir âlim olan Ahmed Yesevî, İslam'ı sadece inzivaya çekilerek kendi nefsinin kurtarmak ve cennet bir köşk elde etmek aracı olarak anlamamış, dinin Asya steplerinden başlayıp dünyanın dört bir bucağına, Anadolu, Sibiryaya ve Balkanlara kadar yayılması için çaba göstermiştir. Yetiştirmiş olduğu müritlerini ilayı kelimetullah adına çeşitli bölgelere mürşit ve vaiz olarak göndermiştir. Gönderdiği isimler arasında Nevşehir Hacı Bektaş (Sulucakarahüyük) ilçesi civarına yerleşen Hacı Bektaş Velî (ö. 669/1271) ve Bosna-Hersek'in Blagay şehrinde de makamı bulunan Sarı Salkut Baba (veya Sultan Sarı Salkut Muhammed el-Buhârî ö. 696/1297) gibi isimler bulunmaktadır.² Bu ve burada zikretmediğimiz öteki isimlerin ortak özellikleri, Müslümanlığı Arap kültürünün bulunmadığı veya Acem harsının yer aldığı bölgelerde, sergilemiş oldukları örnek yaşantılar sebebiyle yaymış olmalarıdır. Ahmed Yesevî ile aralarında doğrudan kronolojik bir bağ kurmanın sorunlu olduğu bu şahıslar, en azından onun geleneğinden gelen kişiler olarak kabul edilebilir. Başta Yesevî olmak üzere bu isimlerin yaşadığı coğrafyaların uzak, uç ve kıyıda köşede kalmış olması, bilimsel verilere ulaşmamızı zorlaştırmakta veya söz konusu bölgelerin siyasi tarihlerinin birçok işgal ve talanlarla dolu olması sebebiyle yeterli kaynakların günümüze ulaşmasını imkânsız hâle getirmektedir. Elimize ulaşan bütün belgelerin ise söz konusu şahıslar arasındaki ilişkiye işaret etmesi, aralarında mutlak bir bağlantının olduğu ihtimalini gündeme getirmektedir. Ahmed Yesevî'nin eserleri konusunda da benzer şüphe ve sıkıntılarının olduğu bir gerçektir. Ona izafe edilen eserlerin erken dönem nüshalarını tarihlendirmek maalesef problemlidir ve

² Bkz., Korkmaz, Sıddık, Alevîlik Bektâşîlik Geleneği ve İslâm, İz Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 60 vd. Hacı Bektaş Velî'nin *Makâlât* adlı eseri ile Ahmed Yesevî'nin *Fakr-nâme* adlı eseri arasındaki benzerlikler için bkz., *Fakr-nâme*, (Ahmed Yesevî'nin *Fakr-name'si Üzerine Bir İnceleme*, adlı çalışma içinde) thk. Abdurrahman Güzel, Öncü kitap, Ankara 2008, s. 295 vd.

birçoğu yakın dönemlere ait kopyalardan oluşmaktadır. Böyle olmakla birlikte fikir benzerliği, sözlü kültür ve yan kaynakların şahitliklerine, daha eski ve daha orijinal nüshalar bulununcaya kadar güvenmek durumunda kalmaktayız.

Bizim bu mütevazı çalışmamızda üzerinde duracağımız hususlar; İmâm Mâtürîdî ve Ahmed Yesevî'nin başta akait ilkeleri olmak üzere, ahlak ve siyaset gibi temel konulardaki etkileşimlerinin neler olduğunun tespiti şeklinde olacaktır. Özellikle Ehl-i Sünnet Mezhebi'nin kurucusu olan Mâtürîdî'nin temel hedefi ve onun takipçisi olan Yesevî'nin önemseddiği konuların başında Allah'ın muradına uygun bir inanç sisteminin geliştirilmesi gelmektedir. Bu sebeple öncelikle iki isim arasındaki fikir benzerlikleri aranacak ve ilk olarak akait konuları üzerinde durulacaktır.

2. İTİKADİ KONULAR

İmâm Mâtürîdî'nin İslam'ın temel inanç ilkeleri olan Tevhid, Nübüvvet, Meâd, Kazâ, Kader, Büyük Günah meselesi, İman ve İslam terimlerinin anlamları gibi konular, *Kitâbu't-Tevhîd* adlı eserinde geniş biçimde açıklanmıştır.³ Ahmed Yesevî ise sözlerine "Bismillah" diyerek başlayıp bu ilkelerin bir Müslümanın kalbine nasıl yerleşmesi gerektiğini anlatmak üzere nasıl riyazete çekildiği, Kur'an'a dayandığı, Peygamber'in yolundan gittiği ve iman edip amelinde ihlaslı olmasının önemini hikmetleri yoluyla insanlara duyurmuştur.⁴

İmâm Mâtürîdî'yi akait konuları açısından Ehl-i Sünnet mezhepleri içerisinde farklı kılan hususların en çok göze çarpanları; bilgiye verdiği değer, yaratan ve yaratılmış farkı ile birlikte zahir-batın arasında kurmuş olduğu dengedir denilebilir.

İmâm Mâtürîdî'nin bilgiye verdiği değer, onun insan aklını, tecrübi bilgiyi ve bilginin kaynağı olarak haberi algılama metodunda görülmektedir. Ona göre dinin bilinmesi için nakil ve akıl, aynı derecede esas teşkil etmektedir. Bütün insanların üzerinde birleşecekleri dinlerinin ve sığınacakları temellerinin bulunması gerekli olduğuna göre, bilinmelidir ki dinin öğrenilmesinde başvurulacak vasıtalar iki olup bunlardan birisi nakil, diğeri de akıldır.⁵

³ Bkz., el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s. 21 vd.

⁴ Bkz., Hoca Ahmet Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, Haz. Hayati Bice, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 3 vd.; <http://www.divanihikmet.net/hikmet1.html> (01.05.2016).

⁵ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 4.

Nesne ve olayların gerçeklerinin bilinmesine götüren yollar; idrak, haberler ve istidlaldir. İdrak ile kast edilen duyular (beş duyu), haberle kast edilen Hz. Peygamber'den bize nakledilen şeyler⁶ ve istidlal ile kast edilen de akıl yürütmedir.⁷

Aynı anlayışın devamını Yesevî'nin felsefesinde görmek mümkündür. Ona göre de erkek ve kadına, oğul-kıza ilim farz olup ilim olmadan namaz caiz olmayacak ve bu sebeple ölünceye kadar ilim tahsil etmek gerekecektir. Yesevî'ye göre tasavvufun temel kavramlarından olan *ilm-i hâl* ve *ilm-i kâl* dengesinde önceliği *ilm-i kâl*, yani söz bilgisine vermek gerekir. Çünkü Pir-i Kâmil'e sahip olan birisi dahi söz ilmine sahip ise hâl yolundan emin geçer. İlim olmayan kimsenin şeyhlik iddiasında bulunması doğru değildir, bir kimsenin bu şekilde iddiada bulunması, elinde asa olmadan gece vakti yürütmesine veya görmeyen bir kimsenin çukura düşmesine benzer. Bu sebeple kâmil mürşit denilen kimsenin ilim sahibi olması gerekir.⁸

Yaratan ve yaratılanın farklılığı konusunda Mâtürîdî, canlı ve cansız her şeyin varlığının ancak kendi dışındaki bir şeyle mümkün olduğunu belirtir. Yani, kendi dışındakine bağımlılık olunca yaratılmışlık gerekli hâle gelir. Allah'ın sıfatından olan kudem, başkasına bağımlılığa engel teşkil eder.⁹ Yesevî'nin hikmetlerinde ise Allah'ın yaratıcı, bir ve var olduğu açıkça vurgulanmaktadır.¹⁰ Hallac-ı Mansur'un "Ene'l-Hak" sözü, hikmetler içinde ele alınıp ona göndermeler yapılırsa da bu tasvirler yaratan ile yaratılanı aynı kefeye koyacak nitelikte değildir. Bunun aksine sembolik tasvirler, olayın Cebrail'in bilgisine bağlanması, günahkâr kimselerin kendi günahına Mansur'dan kendisine delil bulmaması gerektiği,¹¹ bu konunun ayet ve hadis'e bağlı olarak açıklandığı şeklindeki izahatlarla doludur.¹²

İnsan iradesi açısından Mâtürîdî'nin teolojik sistemini, *hikmet ekolü* olarak bilinmesine rağmen *zahir* ve *batın* arasındaki denge ekolü olarak tanımlamak

⁶ "Peygamberlerden bize ulaşan haberler yanlışları ve yalan söylemeleri muhtemel bulunan kişilerin dilinden ulaşmaktadır, çünkü onlar (peygamberlerde olduğu gibi) doğruluk ve mâsumiyetlerini kanıtlayacak herhangi bir delil veya belgeye sahip değillerdir." Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 12.

⁷ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 10 vd.

⁸ 169. *Hikmet*.

⁹ Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 21.

¹⁰ 11, 79 ve 139. *Hikmetler*.

¹¹ Bkz., 11. *Hikmet*.

¹² Bkz. 11. *Hikmet*.

daha doğru olur. Dinin aslına nasıl bakılacağı konusunda temel bir yöntem olan bu ayırımın veya bunların dengeli hâle getirilişi, hem Mâtürîdî'de hem de Yesevî'de belirgin bir sisteme oturtulmuştur. Söz konusu sistemin daha iyi anlaşılması için öncelikle Mâtürîdî'nin nasıl bir yöntem geliştirildiğinin üzerinde ayrıntılı olarak durmak gerekmektedir.

İslam düşünce geleneğinde batınlığın en önde gelen temsilcisi olarak İsmailîlik veya aynı mezhebi tanımlamak için kullanılan Batınlık veya Karmatîlik bilinmektedir. En genel anlamda Şîlik olarak tanımlayacağımız bu mezheplerin dayandığı temel, Kur'an-ı Kerîm başta olmak üzere dinin temel kaynaklarının; bir görünen (zahir) bir de görünmeyen (batın) özelliğinin bulunduğu savunmalarıdır. Bu mezheplere göre zahiri unsurların pek bir önemi olmaz iken batını hususlar, dinî tezkiyeleri yüksek olan belli başlı kişiler; imamlar, hüccetler veya din önderleri tarafından bilinebilir. En genel şekliyle Şîlikte gördüğümüz bu anlayışı İmam Mâtürîdî tam anlamıyla reddetmiş ve bu konuları ele alan kitaplar yazmıştır.¹³ Aynı şekilde bu anlayışın en çok üzerinde durduğu ve kendi anlayışlarına delil olarak kullandığı; "O Evvel'dir, Âhir'dir, Zahir'dir, Batın'dır. Ve O, her şeyi hakkıyla bilir."¹⁴ ayetini şöyle yorumlamaktadır: "Bunların hepsi tevhid harfleridir."¹⁵ Yani Allah'ın zâtının bir ve ayrılmaz olan sıfatlarıdır.

Zahiriliğin ise tarihte bilinen en belirgin temsilcileri olarak Hadis Taraf-tarlarını (Ashâbu'l-Hadîs) görmekteyiz. Mâtürîdî, onların yanlış algılarını da kabul etmemektedir. Batınlığın karşısında tam bir savrulma olan bu şekilci anlayışı reddederek İslam'ın mutedil yorumunu öne çıkarmaktadır. Eleştirdiği konuların başında; mümin tanımlaması, iman amel ilişkisi ve siyasi konuları tahrif ederek cebir düşüncesini savunmaları gelmektedir.¹⁶

¹³ Bkz., Korkmaz, Sıddık, "İmam Mâtürîdî'nin Şîa'ya Yöneltiği Eleştiriler", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, İFAV Yayınları, İstanbul 2012, s. 275 vd.; Sufi teolojinin bir değerlendirmesi için de bkz., Evkuran, Mehmet, *Ahlâk Hakikat ve Kimlik-İslam Kelamında Ahlâk Problemi*, s. 77-90.

¹⁴ Hadîd, 57/3.

¹⁵ el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud (ö. 333/944), *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, thk. Fatıma Yusuf el-Haymî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1425/2004, c. 5, s. 38. Mâtürîdî'ye göre Bâtıniyye bu ayette yer alan kelimelerden "el-evvel"i mübdiu's-sânî'ye yardım eden "el-mübdiu'l-evvel", "el-âhir"i kainatı yaratan "el-mübdiu's-sânî", "zâhir"i şerati belirleyen "nâtik", "bâtın"ı da şerati beyan eden "sahibu't-te'vîl" olarak yorumlamaktadır. Bkz., Aynı yer.

¹⁶ Mâtürîdî'nin zâhirî bakış açısına karşı eleştirileri için de bkz., "Selçuklu İslam Anlayışına Kaynaklık Eden İmam Mâtürîdî'nin Ehl-i Hadise Yöneltiği Eleştiriler", *Selçuklularda Bilim ve*

Zahir ve batın arasındaki dengenin korunması hususunda Ahmed Yesevî ise Mâtürîdî'nin takip ettiği yöntemi benimseyerek bu iki metodu bir arada tutmanın önemini sürekli dile getirir.¹⁷ Batınilerin farklı şekillerde yorumlamış olduğu Allah'ın; evvel, ahir, zahir ve batın olduğunu belirten ayeti, tıpkı Mâtürîdî gibi yorumlayarak, bu sıfatların hepsinin Allah'a işaret ettiğini, züht yoluna sarılarak iyi bir derviş olunduğu takdirde Allah'ın cemaline kavuşma ihtimalinin bulunduğunu, bütün bu ihtimallerin "La ilahe illallah" sözünde mündemiç olduğunu dile getirir.¹⁸ Bu açıklamaları göz önünde bulundurulduğunda Yesevî'nin de mutedil bir yöntem benimsediği ortaya çıkmaktadır.

Yesevî'nin zahir-batın dengesini göz önünde bulundurduğunu öteki hikmetlerinde de görmek mümkündür. Mesela bir şiirinde, Allah'ı aşk derecesinde seven bir Müslümanın nasıl davranması gerektiğini anlatır. Bu Müslüman şu özellikleri ile öne çıkmaktadır: Âşık, gece gündüz Hakkın rızasını gözetmeli, bir yandan zahiren bu dünya ile ilişkili olur iken öte yandan ilahî emirlerin kaynağı olan arşı gözlemeli ve bu tavırlarını Allah kelamı olan ayetlerle ve Hz. Peygamber'in sözleri ile desteklemelidir. Kıyamet gününde işte böyle davranan kimseler, yüzlerinin ak olacağını umabilir.¹⁹

Mâtürîdî'nin akait konuları arasında ele aldığı, yaratan ve yaratılan arasındaki ayrılık ya da farklılık, bununla beraber bilgi, akıl ve nakle verdiği değer ile birlikte zahir ve batın arasında kurduğu denge unsurlarının, Yesevî'nin sufilik anlayışı içerisinde yer aldığını görmek mümkündür. Bunlara ilaveten iki ismin fikirleri temel esaslar üzerinden takip edildiğinde birinin diğerinin yorumu ve takibi olduğu açıkça görülmektedir.

3. AHLAKİ KONULAR

Ahlak konusu, ilahiyat disiplinleri içinde sadece kelam veya tasavvuf ile sınırlandırılmayacak kadar geniş bir mesele olup hem Mâtürîdî'nin hem de Yesevî'nin sistemlerinin özünü teşkil etmektedir denilebilir. Kelime olarak ahlak, "yaratma" kökünden türemekte, "Allah'ın muradına uygun" insan olma anlamında, insanı ilgilendiren konuların tamamıyla ilişkilidir. Tarih boyunca bir disiplin olarak tasavvufun temel iddiası ise ahlak ilkeleri üzerinde

Düşünce, II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Bildirileri, Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya 2013, c.2, s. 415 vd.

¹⁷ Mesela bkz., 22. *Hikmet*.

¹⁸ Bkz., 95. *Hikmet*.

¹⁹ 162. *Hikmet*. Yesevî'nin zâhir batın dengesini gözettiği öteki hikmetlerinden şunları kaydetmek mümkündür: 11, 79, 87, 103, 130, 133, 157, 160, 173, 195, 201, 211.

“insan-ı kâmil” yetiştirmektir. Bu noktadan hareketle Mâtürîdî ve Yesevî öğretileri arasındaki benzerliklere değinmek istiyoruz.

Ahlak konusu ele alınırken olgusal bir realite olarak günahıyla ve sevabıyla insanı olduğu gibi kabullenmek önemli bir husustur. Mâtürîdî sisteminin Yesevî sufliliğindeki en önemli yansımalarından birisi, günahkâr bir kimsenin müminlik sıfatını koruyup korumadığı meselesidir. Mâtürîdî'nin Ebû Hanife fikhından devralmış olduğu iman amel ayırımı metodu sebebiyle Yesevî sufliliğinde günah işleyen bir kimsenin işlemiş olduğu günahına tövbe ederek yeniden Müslümanca yaşantısına dönebileceği anlayışı gelişmiştir.²⁰

Ebû Hanife, Hz. Yunus,²¹ Hz. Yusuf'un kardeşleri,²² Allah Teâlâ'nın, Peygamber'i Hz. Muhammed'e “senin geçmiş ve gelecek günahını affetmesi için ...”²³ buyurması, Hz. Musa'nın bir Kıpti'yi öldürmesi,²⁴ âdet gören bir kadının, namazdan muaf olması gibi gerekçelere dayanarak bir kimsenin imanının ondan kalktığını söylemenin caiz olmadığını belirtir.²⁵ Aynı sistemin devamı olarak İmam Mâtürîdî ise münafıkların dilleri ile iman ettik dediklerini, buna karşılık kalpleri ile iman etmediklerini, yani münafıkların mümin olmadıklarını ve imanının yerinin kalp olduğunu beyan ederek başlar.²⁶ Buna ilave olarak şöyle der: “...iman bir dinî davranıştır, dinler de inanılan ilkelerden ibarettir; dinlerin inançlarına vesile olan şey ise kalptir, mezhebi telakkiler de aynı konumdadır.”²⁷ Kelimenin kök anlamının “tasdik” olduğunu ekleyen Mâtürîdî, günah işlemenin insanı dinden çıkarmayacağı şeklindeki Mürcî gelenekten gelen düşüncesini savunur. Şüphesiz hem Ebû Hanife'de hem de Mâtürîdî'de iman amel ayırımını savunmak, günaha cevaz vermek için olmayıp tövbe ederek günahattan kurtulmak ve sevaba yönelmek anlamına gelmektedir. Aynı şekilde Mâtürîdî: “...İmanın amellerden biri olması açısından

²⁰ Bu ilişkinin menkıbevi bir anlatımı için bk., Süleyman Hakim Ata, *Bakırgan Kitabı*, (Süleyman Hakim Ata'nın *Bakırgan Kitabı Üzerine Bir İnceleme* adlı kitabın içinde) haz. Abdurrahman Güzel, Öncü Kitap, Ankara 2008, s. 465-470. Ayrıca bkz., Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 174 vd.

²¹ El-Enbiya, 21/87.

²² Yusuf, 12/97.

²³ El-Fetih, 48/2.

²⁴ Ebû Hanife, Numan b. Sâbit (150/767), *el-Fıkhu'l-Ebsat*, (İmâm-ı Azam'ın *Beş Eseri* adlı kitabın içinde), trc. Mustafa Öz, İstanbul 1981, s. 61.

²⁵ *Ebû Hanife'nin Vasiyyeti*, (İmâm-ı Azam'ın *Beş Eseri* adlı kitabın içinde), trc. Mustafa Öz, İstanbul 1981, s. 73.

²⁶ Mâtürîdî, *Tevhid*, 487.

²⁷ Mâtürîdî, *Tevhid*, 492.

da mahluk olduğunu söylemek icap eder. Zira Cenâb-ı Hak "Sizi ve yapmakta olduklarınızı Allah yarattı"²⁸ buyurmuştur. İman diğer organlarla değil, ifade edilmek yoluyla ve kalbin fiili olarak gerçekleşir..."²⁹ demekle imanın yaratılmış bir nesne olmadığını, dolayısıyla eylemlerden de farklı olduğunu ve kalbin bir fiili olduğunu savunur.

Yesevî'nin sisteminde ise günahkâr bir Müslümanın başvuracağı yöntem olan tövbe etmenin önemi son derece açıktır ve hikmetler bu çağrı ile dolup taşmaktadır.³⁰ Mesela hikmetlerinden birisinde kendi kendisine özeleştiri yaparken çok kusur işlediğinden dolayı günahlarına bakmaya gücünün kalmadığını, bundan dolayı tövbe etmek için sığınma kapısına kaçıp geldiğini, Allah'ın kendisine rahmet nazarı ile bakmasını umduğunu ve çaresiz biçimde Allah'tan gelecek her şeye razı olduğunu dile getirir.³¹ Bu üslup ile kendisi gibi günahkâr olan kimseleri tövbe etmeye çağırdığı son derece açık olup bu türden örnekleri fazlasıyla bulmak mümkündür.

Mâtürîdî sistemi ile Yesevî sufilüğünün örtüştüğü hususlardan birisi de tartışmalı konulardan olan şefaate meselesidir. Konunun tartışmalı olmasının sebebi, bu anlayışın cahiliye müşrikleri arasında da yaygın olması ve Kâbe'yi doldukları putlara, bunların Allah katında kendileri günahlarının affedilmesine aracı olacakları inancıdır. Buna ilaveten ehliyesiz veya sahtekâr kişilerin din âlimi görüntüsü altında faaliyet göstererek şeyhlik iddiasında bulunup cahil ve dini iyi bilmeyen kimseleri, günahlarının affedilmesine aracı olacakları vaadiyle kandırılmalarıdır. Belki de bu sebeple Mâtürîdî sisteminde her şeyden önce şefaate, Kur'ân-ı Kerîm'de buyrulduğu üzere,³² Allah'ın iznine bağlanmaktadır.³³ Yani Mâtürîdî'ye göre kişi, iyilikleri sebebiyle şefaate hak kazanmaktadır.³⁴

²⁸ Es-Sâffât, 37/96.

²⁹ Mâtürîdî, *Tevhid*, 503.

³⁰ Mesela bkz., 141, 150, 183, 174...*Hikmetler*.

³¹ Dayanma gücüm yok eğer baksam günahıma
Tövbe eylemeğe kaçıp geldim penâhına
Rahmet ile nazar eyle Hoca Ahmed'e
Her ne yaparsan ben bineva geldim ben işte. Bkz., 24. *Hikmet*.

³² Bkz., "De ki, şefaatin tamamı Allah'a mahsustur. Göklerin ve yerin mülkünün hepsi O'nundur. Sonra O'na döndürüleceksiniz." Zümer, 39/44.

³³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, c. 4, s. 313.

³⁴ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 475.

Bununla birlikte iyi amelleri sebebiyle şefaât edenlerde bazı özellikler arandığı gibi şefaât edilecek olanlarda da aranan kimi hususiyetler bulunmaktadır. Mâtürîdî'ye göre Allah, günahkâr müminleri iki şekilde affedilmeye layık kılmaktadır. Bunlardan birincisi müminlerin dünyada şeytana itaat ve ibadetten kaçınmaları, ikincisi ise Allah'ın günahkâr kuluna bağışlanma ve affedilme ümidini telkin etmesidir. Çünkü kul, isyan hâlinde bile şeytana düşman olmayı tercih etmiş ve âlemlerin rabbinin rahmetini ummuştur.³⁵ Bu sebeple Allah'ın iznine bağlı olmak üzere başta Hz. Muhammed, öteki peygamberler, melekler, hayırlı kimseler ve salih ameller; ahirette, mahşerde, hesapta ve mizanda; zorda kalacak olan müminlere şefaât edeceklerdir.³⁶ Çünkü kul, dünyada iken rabbinin taatine muvaffak kılınması ve bu konumda son nefesini vermesi şeklindeki ilahî lütuf ve nimete mazhar olması ve Allah'ın iznine bağlı olmak üzere iyi fiillerinden dolayı mükâfata mazhar olacaktır.³⁷ Bir bakıma peygamberler veya salih kimseler, günahkâr kimsenin bağışlanmasını niyaz edecek ya da günahına istiğfar edecektir.

Yesevî'nin hikmetlerinde ise şefaât konusu tartışmalı biçimde ele alınır. Ona izafe edilen münacatta, kendisinin şiirlerini okuyana "ahirette şefaât edeceği" şeklinde bir ifade geçmektedir ki; muhtemelen bu sözlerin ona izafesi tartışmalı olmalıdır.³⁸ Dini bilen bir âlimin böyle bir söz söylemesi doğru değildir. Bunun dışındaki diğer hikmetlerde ise günahkâr Müslümanlara Hz. Peygamber'in şefaât edeceği,³⁹ şefaât yetkisine sahip olduğu düşünülen velilerin bu işe cesaret edemeyeceği⁴⁰ ve Allah'ın şefaât iznini vereceği makama ulaşacak kişilerden olma isteği ile birlikte, o makamda olanlara övgü anlamında kullanılmaktadır. Hem bu dünyada hem de öteki dünyada var olan Allah'ın güç ve otoritesinin korunması ilkesi, şefaât konusunda da hem Mâtürîdî'de hem de Yesevî'de titizlikle göz önünde bulundurulmaktadır. Ancak şefaatin edileceği hususunda mutabık oldukları açıktır.

³⁵ Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 481.

³⁶ Konuyla ilgili bir çalışma için bkz., Ak, Ahmet, *Mâtürîdî Alimlerine Göre Şefaât İnancı*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 55 vd.

³⁷ Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 484.

³⁸ *Okuyana eylerim orada şefkat;
Kıyamette eyleyim şefaât*

Bkz., *Divan-ı Hikmet*, Haz. Hayati Bice, s. 184.

³⁹ Bkz., 40, 67, 112. Hikmetler.

⁴⁰ 157. Hikmet.

Mâtürîdî'nin eserlerinde rastlayabildiğimiz kadarıyla din büyüklerinin kerameti konusu yer almamaktadır. Sadece nübüvvet konusu içinde mucizelerin değeri üzerinde durulur. Konunun Hz. Peygamber'in nübüvvetinin ispatı oluşu son derece önemlidir. Çünkü bu özellikler, Hz. Peygamber'in kendi şahsı ile sınırlandırılmaktadır. Konu ile ilgili olan nübüvvetin ispatı ise üç temel başlık altında incelenir. Bunların birincisi Hz. Muhammed'in kendi şahsi özellikleri, ikincisi hissî ve akli mucizeler, üçüncüsü de peygamberlik müessesesine olan ihtiyaçtır.⁴¹

Hz. Peygamber'in örnek şahsiyet olması ve ahlak konularıyla ilişkisi bakımından şahsi özellikleri hakkında Mâtürîdî'nin söyledikleri son derece dikkat çekicidir. Mâtürîdî'nin açıklamalarına göre Hz. Peygamber, öğrenim görmemiş birisi olmasına rağmen risâlet öncesinde fiziki özellikleri bakımından; yüzü dolunaydan daha güzel, miskten daha hoş kokulu, teni ipekten daha yumuşak ve teri güzel kokan bir kimsedir. Ahlaki özellikleri bakımından her türlü kusurdan arınmış, maddi ve manevi bütün meziyetlerle donatılmış, kâinata en üstün dereceye ve en büyük değerlere layık karakter özelliklerine sahip bir kimsedir. Resul-i Ekrem'in yalan söylediği asla görülmemiş, yanlışlığı bilinmemekte, düşmandan kaçışı vaki olmamış ve ahlaki açıdan kötü bir davranışı görülmemiştir. O hiçbir zaman insanlara yaranmamış, tartışmaya girmemiş, kötü konuştuğu duyulmamış ve kendi adına intikam almaya kalkışmamıştır. Onun şefkat ve merhamet özellikleri Kur'an'da övülmüş, cömert bir kişilik sergilemiş, İslamiyet'i tebliğ ve yayma davasında küçük bir taviz dahi vermemiş, dünya serveti ve siyasi iktidar kendisine teklif edildiği hâlde bunlara iltifat etmemiştir. Bunların aksine Allah yolunda, güç odakları, hükümdar ve iktidar sahiplerine karşı mücadelesine devam etmiştir.⁴² Mâtürîdî tarafından sayılan Hz. Peygamber'in bu özellikleri, Yesevî tarafından bir Müslüman, mürit, derviş ya da sufide görülmesi gereken özelliklerin aynısıdır. Olgun bir Müslümanın üzerinde bulunması gereken ahlak-ı hamide özellikleri, bu hususiyetlerden oluşmaktadır.

Mâtürîdî'nin üzerinde durduğu Peygamberlik müessesesinin ispatı için delil olarak gösterdiği hissî mucizeler de bulunmaktadır. Bunlar ayın ikiye bölünmesi, ağacın Hz. Peygamber'in huzuruna gelmesi ve taşın kendisine selam vermesi gibi hususlardır. Ayrıca birçok insanın az bir sudan içip kanması,

⁴¹ Bkz., Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 254.

⁴² Bkz., Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 254-255.

Peygamberin bedduasıyla düşmanlarının kuraklık ve kıtlığa maruz kalması, ardından kendisinden yardım dileyip yağmura ve bolluğa kavuşmaları, az bir yemekle çok insanın doyurulması, Beytül Mukaddes (miraç) olayı, hicret esnasında gizlendiği Sevr mağarasına gidip kendisini arayanların gözlerini Allah'ın görmez hâle getirmesi (basiretlerini bağlaması), ağaç kütüğünün inlemesi, huzurunda devenin hâlinden şikâyetçi olması, kızartılmış koyun etinin zehirli olduğunu yine kendisinin haber vermesi gibi olaylar da özellikle hadis kaynaklarında zikredilmektedir. Bunlardan başka hicret esnasında Hz. Peygamber'i takip eden kişinin atının yere gömülmesi, düşmanlarının çeşitli tuzaklar kurmalarına rağmen Allah'ın onu kurtarması, münafıkların, içlerinde gizledikleri korkunç planlara Allah'ın Resulünü muttali kılması, Hz. Ali'ye isyan edip fitne çıkarıncıları öldüreceğini önceden bildirmesi ve bunun bilahare gerçekleşmesi, Ammâr'a "Seni asi bir grup öldürecektir." demesi, müminlere fetihlerin ve dünya servetinin müyesser olacağını müjdelemesi ve daha başka hususların sabit olduğunu belirtir.⁴³ Ehl-i Sünnet imamı olması sebebiyle bu hususları, Hz. Peygamber'in peygamberliğinin ispatının delilleri olarak zikretmiştir. Yesevî ise bu hususlarda Hz. Peygamber'i taklit etmemiş, kendi eserinde olağan üstülükleri yüceltmemiştir.⁴⁴

Yesevî'de ise "evliyanın kerameti" ile kast edilen, sihirbazlık türü olağanüstü hâller göstermek anlamına gelmemektedir. Keramet konusu, iyi bir Müslüman olmak için nelere dikkat edilmesi gerektiği hususunda söylenen hikmetler arasında söz konusu edilir. Bu çerçevede mümin olan bir kimseden taharetsiz iken Allah'ı zikretmemesi, kerametler söyleyerek halka dinini satmaması, Müslümanlık iddia ederek kâfir gibi yaşamaması gibi nitelikler onun tavsiyeleri arasında yer alır.⁴⁵ Aynı şekilde samimi olmayan sahte şeyhlerin eleştirisi konusu da dile getirilir. Yesevî'ye göre ahir zaman şeyhleri dış görünüşlerini düzeltmekte, ancak iç dünyalarına dikkat etmemektedirler. Zühde ve takvaya dikkat etmemekte ve gaflet uykusunda iken gördüklerini insanlara keramet diye satmaktadırlar. Bu türden insanlar, riyakâr ve gösteriş düşkünü kimseler olup sahte şeyhlerdir.⁴⁶

Yesevî'nin hikmetleri arasında ahlaki yönden zaaf içinde olup kendisini terbiye etmemiş olan sahte şeyhlere karşı eleştiriler çokça yer almaktadır. Ör-

⁴³ Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 256-257.

⁴⁴ Bkz., 50. Hikmet.

⁴⁵ Bkz., 60. Hikmet.

⁴⁶ Bkz., 85. Hikmet.

nek olarak bu eleştirilerinden birisinde Allah'ın cemalini görmeye layık olmadığını düşündüğü kimseleri, yalan dolan ile halkı yoldan çıkarmak, şeyhlik iddiasında bulunup riyakârca davranıp şeytanın yoluna uyarak gönül eğlendirmeleri kınanmaktadır.⁴⁷

Ahlak konusu, diğer bileşenleri ile birlikte Mâtürîdî ve Yesevî üzerinden daha başka çalışmaların merkezi hâline getirilebilir. İslam'ın temel hedefleri göz önünde bulundurulduğunda her iki ismin de titizlikle üzerinde durduğu hususun ahlak olduğunu söylemek mümkündür. Buna ilaveten aralarındaki benzerliklerin siyasi konulardaki bakış açılarına yansıdığı da görülmektedir.

4. SİYASİ KONULAR

Siyaset konusu İslam düşünce tarihinin en problemlili alanlarından birisini oluşturmuştur ve günümüzde de güncelliğini korumaya devam etmektedir. Mâtürîdî öğretisinin önceki konularda olduğu gibi yönetim meselesinde de Ahmed Yesevî'yi etkilediği görülmektedir. Söz gelimi siyasetin temel unsuru olan *adalet*, Mâtürîdî'ye göre; bir şeyi hak ettiği yere, *zulüm* de bir şeyi hak etmediği yere koymak demektir.⁴⁸ Adaletin titizlikle gözetilmesi, İslam'ın temel vasıflarından birisini oluşturmaktadır.⁴⁹ Aynı şekilde emanetlerin korunması veya insanlar arasında adaletin tesisi, İslam'ın temel esası olduğu gibi⁵⁰ Mâtürîdîliğin de ayırıcı vasıflarındandır. Yesevî'ye göre ise adaletin timsali Hz. Ömer'dir. O hem dost olma özelliği ile hem de iyi bir mümin olarak örnek bir şahsiyettir.⁵¹

Siyaset konusunun önemli bileşenlerinden olan zulüm konusunu hikmetlerinde işleyen Yesevî, dervişlerin günahı ile zulmü bir tutar ve ikisi arasında benzerlik kurar. Kötü huylu bir dervişin duasının kabul olmayacağını, bu sebeple de Allah'ın dervişlere cefa eyleyeceğini, başlarına bela yağdıracağını ifade eder. Zulüm ve günah arasında kurmuş olduğu benzerliğin ayet ve hadislerden elde ettiği bir çıkarsama olduğunu beyan eder.⁵² Zalimin zulmüne karşı Allah'a sığınmak gerektiğini, edilen duaların kabul olmaması hâlinde endişe edilmesini, haram ve şüpheli şeylerden kaçınmak suretiyle kusurun kendinde aranması gerektiğini vurgulayarak tavsiyelerini sürdürür.

⁴⁷ Bkz., 139. Hikmet.

⁴⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, c. 1 s. 51.

⁴⁹ Bkz., Maide, 5/8.

⁵⁰ Nisa, 4/58.

⁵¹ 43. Hikmet.

⁵² Bkz., 11. Hikmet.

Siyasetin önemli alanlarından birisi de din ve devlet/mülk arasındaki ilişkidir. Mâtürîdî'ye göre devlet ve siyaset kendi ehline, din konuları da kendi ehline teslim edilmelidir. Toplumun bekasını sağlamaya dönük savaş gibi kararlar, nübüvvetin bir parçası olmayıp aksine siyasi gücü temsil eden, yönetme erkini elinde bulunduranların sorumluluğundadır.⁵³ Bu kimseler, peygamberlere danışma görevine sahip olmakla birlikte güç sahibi olmalı, savaş işinden anlamalı ve halkın yönetimine dair bilgi sahibi olmalıdırlar.⁵⁴ Yesevî'de din-devlet ilişkisi gibi konular o kadar net olmamakla birlikte, yöneticilerin zulme saplanmaları kıyamet alametlerinden olup dünyanın yıkılacağına haberlerindedir.⁵⁵

Mâtürîdî'ye göre savaşı dinin değil, devletin varlığının devamı için gerekli görmek gerekmektedir. Çünkü dinin çirkin gördüğü savaş, devletin varlığı için zorunlu olabilir. Öte yandan, savaşı bizatihi çirkin olarak tanımlayan ayet-i kerimeden hareket ederek çirkin bir araçla dinin gayeleri arasında bir örtüşmenin olamayacağı açıktır. Mâtürîdî'nin, savaşın küfrün/inkârın bir karşılığı değil de zulmün karşılığı olduğu şeklindeki görüşü önemlidir.⁵⁶ Din, var olmak ve yayılmak için savaşa başvuramaz, ama devletlerin durumunun böyle olmadığı tarihsel bir hakikattir. Bir millete savaş ilanının sebebi, küfrü değil zulmüdür.⁵⁷ Yesevî'ye göre ise ganimet elde etmek için yapılan savaş din adına yapılan bir savaş gibi göstermek doğru değildir. Bu durum zahir batın uyumsuzluğunun kötü bir örneği olmaktadır. Böyle davranan kimsenin gerçek bir Müslüman olduğundan söz edilemez.⁵⁸

Mâtürîdî sisteminde siyaset de hikmet ve adalet temeli üzerine oturmaktadır. Siyasetin ilkeleri düzgün konulur ve doğru işletilirse bu ilkelerin uygulamaya tecelli edeceği alan olan sosyal hayat da o derecede düzenli olacaktır. Yesevî sisteminde ise zaten dini anlamak için oluşturulan metinlerin adı "hikmet"tir ve akıl ve ilim olmadan hikmeti elde etmenin imkânı yoktur.

⁵³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, c. 1 ss. 207–208. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Düzgün, Şaban Ali, "Mâtürîdî'de Din, Siyaset Kültürü ve Yönetim Erki (Mülk/Devlet)", *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2014, s. 342 vd.

⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, c. 1, s. 208.

⁵⁵ 29. Hikmet.

⁵⁶ Tevbe, 9/29; Mâtürîdî, *Te'vilât*, c. 2, ss. 398–399.

⁵⁷ Bu durumu şu âyet-i kerime açıkça beyan etmektedir: "Düşmanlık ancak zalimlere karşı gösterilir." Bakara, 2/193.

⁵⁸ 119. Hikmet.

Hem Mâtürîdî hem de Yesevî sistemindeki siyasi konuların en belirgin konusu; genel anlamda Sahabe'nin durumu, özel anlamda da Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın konumu meselesidir. Bu konulardaki bakış açıları, bu isimlerin Şiflikten ayrıldıkları yeri göstermektedir. Mâtürîdî'ye göre "Allah'a itaat edin, Peygamberine ve sizden olan emir sahiplerine itaat edin..."⁵⁹ ayeti, Şîa'nın teorisini birkaç açıdan çürütmektedir. Çünkü ayette geçen "ulu'l-emr" ifadesi; emirler, fakihler ya da Râfıza'nın iddia ettiği gibi imam olarak, üç değişik şekilde anlaşılabilir. Söz konusu ifadeye "emirler" ya da "fakihler" şeklinde anlam verildiğinde Râfıza'nın görüşü kendiliğinden iptal olacaktır. Ayrıca onların ileri sürdükleri anlamda bir imamet anlayışı bu ayetten çıkarılamaz. Ayette "eğer herhangi bir konuda anlaşmazlığa düşerseniz, bunu Allah'a ve Rasûlüne götürün", buyrulmakta, oysa onların imamet anlayışına göre, imama itaat farzdır. Râfıza ya da İmâmiyye'ye göre, imama isyan küfür olduğu için onların kendi anlayışları çerçevesinde bu ayetin gereğini yerine getirmeleri mümkün değildir.⁶⁰

Hz. Ebû Bekir'in halifeliğini onayladıklarından dolayı sahabeyi irtidatla itham etmeleri üzerine Şîa'ya, Râfıza adı ile yönelttiği eleştiride Mâtürîdî, "Allah yolunda hicret edenler sonra öldürülen ya da ölenler..."⁶¹ ayetinin tefsirinde cevap verir. Bu ayette Allah Tealâ'nın sahabenin cennetlik olduğu, güzel bir rızık ile rızıklandırılacakları ve rızasını kazanacaklarının açıkça belirtildiğini vurgulayarak bu ayetin Râfıza'nın görüşlerini çürüttüğünü belirtir.⁶² Aynı şekilde "İslâm'ı ilk önce kabul eden Muhacir ve Ensar ile iyilikle onlara uyanlar var ya, Allah onlardan razı olmuş; onlar da O'ndan razı olmuşlardır..."⁶³ ayetinin, sahabenin doğru yol üzerinde olduğunu, onları her kim zulüm ve haddi aşmakla itham ederse kendisinin haddi aşacağını ve zalim olacağını, haddi aşmanın bir şeyi hak etmediği yere koymak olacağını bildirir.⁶⁴

Mâtürîdî'nin sahabe hakkındaki görüşlerinin benzerlerini Yesevî'nin hikmetlerinde de görmek mümkündür. Muhtemelen vatani olan Türkistan'dan ayrı kalmanın acısı ile söylemiş olduğu hikmetinde, başta Hz. Muhammed Mustafa olmak üzere otuz üç bin sahabe, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Os-

⁵⁹ Nisâ, 4/59.

⁶⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, c. 1, ss. 442-444.

⁶¹ Hacc, 22/58.

⁶² Mâtürîdî, *Te'vilât*, c. 3, s. 381.

⁶³ Tevbe, 9/100.

⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, c. 2, s. 442.

man ve Hz. Ali'nin de bu acıyı yaşadıklarını anlatır.⁶⁵ Aynı şekilde dünyanın faniliği ve vefasızlığı konusunu işlediği hikmetinde Hz. Peygamber dâhil ilk üç halife ve Hz. Süleyman'ı da zikrederek hepsinin öldüğü ve bu dünyadan göçüp gittiklerini ele alır. Aynı şekilde, Hz. Ömer'in, İslam'ın yayılması konusundaki gayreti ve Hz. Ali'nin savaşlardaki kahramanlığını dile getirir.⁶⁶ Hz. Osman'ın ise hayâ sahibi oluşu, Hz. Peygamber'in damadı, cömertliği, hatipliği ve en son şehit edilişi gibi özelliklerini dile getirir.⁶⁷ Yesevî, Ehl-i Sünnet mezhebine mensup olmayıp başka mezhebin esaslarını benimseyen bir kişilik olmuş olsa idi, bu sahabilerin isimlerinin bu şekilde yer aldığını görmemiz mümkün olmayacaktı.

5. SONUÇ

İmam Mâtürîdî'nin fikirleri ile Hoca Ahmed Yesevî'nin görüşlerinin kıyaslandığı ve üç temel hususta incelenmeye çalışıldığı çalışmamızda açıkça görülmektedir ki bu iki isim arasında tartışmaya gerek kalmayan bir benzerlik bulunmaktadır. Akaitle ilgili konularda Mâtürîdî zahir ve batın arasındaki dengeyi gözetirken, aynı hassasiyeti bir sufi olmasına karşın Yesevî de sergilemiştir. Ahlak ile ilgili konularda insan merkezli bir anlayışı benimseyen Mâtürîdî'nin selefi olan Yesevî'nin de aynı hususlarda titizlikle durduğunu görmekteyiz. Son olarak siyasetle ilgili konularda da her iki ismin dini siyasete bir tavsiye kaynağı olarak gören, adaletsizlik ve haksızlığı tasvip etmeyen, siyasi gerekçelerle Sahabe neslinin tekfir veya zulümle ithamı gibi görüşlere iltifat etmeyen bir yapıda oldukları görülmektedir.

KAYNAKÇA

Ak, Ahmet, *Mâtürîdî Alimlerine Göre Şefaât İnanç*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2016.

Hoca Ahmet Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, Haz. Hayati Bice, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993; <http://www.divanihikmet.net>

_____, *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Haz. Kemal Eraslan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 200.

⁶⁵ 16. Hikmet.

⁶⁶ 191. Hikmet. Ayrıca bkz., Hazini, *Cevâhiru'l-Ebrâr min Emvâc-i Bihâr (Yesevî Menâkıbnâmesi)*, haz. Cihan Okuyucu, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Kayseri 1995, s. 184 vd.

⁶⁷ 44. Hikmet.

_____, *Fakr-nâme*, (Ahmed Yesevî'nin *Fakr-name'si* Üzerine Bir İnceleme, adlı çalışma içinde) thk. Abdurrahman Güzel, Öncü kitap, Ankara 2008; hazırlayan. Kemal Eraslan, Hoca Ahmet Yesevî Üniversitesi Yayınları, Ankara 2016.

Ahmet Yesevî, *Hikmetleri*, Haz. İbrahim Hakkulov, çeviren ve sadeleştiren: Erhan Sezai Toplu, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit (150/767), *el-Fıkhü'l-Ebsat*, (İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri adlı kitabın içinde), trc. Mustafa Öz, İstanbul 1981.

_____, *Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti*, (İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri adlı kitabın içinde), trc. Mustafa Öz, İstanbul 1981.

Düzgün, Şaban Ali, "Mâtürîdî'de Din, Siyaset Kültürü ve Yönetim Erki (Mülk/Devlet)", *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2014.

El-Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2002.

Evkuran, Mehmet, *Ahlak Hakikat ve Kimlik-İslam Kelamından Ahlak Problemi*, Ankara 2013.

Hazini, *Cevâhiru'l-Ebrâr min Emvâc-i Bihâr (Yesevî Menâkıbnâmesi)*, haz. Cihan Okuyucu, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Kayseri 1995.

Korkmaz, Sıddık, *Alevilik Bektâşilik Geleneği ve İslâm*, İz Yayıncılık, İstanbul 2016.

_____, "İmam Mâtürîdî'nin Şîa'ya Yöneltiği Eleştiriler", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, İFAV Yayınları, İstanbul 2012.

_____, "Selçuklu İslam Anlayışına Kaynaklık Eden İmam Mâtürîdî'nin Ehl-i Hadise Yöneltiği Eleştiriler", *Selçuklularda Bilim ve Düşünce, II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Bildirileri*, Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya 2013.

Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.

Süleyman Hakim Ata, *Bakırgan Kitabı*, (Süleyman Hakim Ata'nın *Bakırgan Kitabı Üzerine Bir İnceleme* adlı kitabın içinde) haz. Abdurrahman Güzel, Öncü Kitap, Ankara 2008.